

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ У МОВЛЕННІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті проаналізовано й описано способи вираження причинно-наслідкових зв'язків та надано методичні рекомендації щодо формування умінь будувати тексти-міркування учнями початкових класів.

Ключові слова: розвиток зв'язного мовлення, причинно-наслідкові зв'язки, тексти-міркування, закони логіки, учні початкових класів.

Постановка проблеми. Мовлення – важливий засіб спілкування, обміну думками і почуттями між людьми, передачі і засвоєння інформації. З перших днів шкільного життя у дитини виникає потреба у спілкуванні – вміння говорити правильно, красиво, логічно. Саме тому уроки розвитку зв'язного мовлення допомагають створити мовне середовище. Розвиток зв'язного мовлення – провідний принцип навчання мови у початкових класах. Він охоплює всі сторони мовленнєвої діяльності учнів. Ось як про це сказано у пояснювальній записці до програми з української мови: «Мовленнєва змістова лінія, яка є основною, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватись мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу»[5, с.3].

На уроки розвитку зв'язного мовлення в чистому вигляді відводиться досить мало годин, натомість зв'язне мовлення інтегрується у викладання всіх предметів, передбачених програмою, та в позакласну роботу з молодшими школярами. Програмою передбачається набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне і монологічне; про особливості висловлювань, обумовлених їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування, однак значно важливішим завданням є «розвиток уміння здійснювати всі види мовленнєвої діяльності» на що й наголошується в програмі. [5, с.4].

Аналіз досліджень і публікацій. Свого часу проблемі розвитку зв'язного мовлення приділяв велику увагу К.Д.Ушинський, який справедливо стверджував, що бідність словника школяра породжує одноманітність мовлення і робить його

незрозумілим для слухачів. Ця тема не могла залишитись поза увагою психологів. Саме завдяки працям учених-психологів П.П.Блонського, Д.Б.Ельконіна, Л.С.Виготського, О.Р.Лурії, С.Л.Рубінштейна утворилося психологічне підґрунтя навчання молодших школярів зв'язному мовленню.

Як відомо, розвиток зв'язного мовлення йде в двох напрямках, які взаємопов'язані – усне та писемне мовлення. Але перший напрямок передує, оскільки бере свій початок з того часу, коли дитина сказала перше слово. Завдання вчителя, використовуючи набутий комунікативний досвід дітей, сформувані в них мовленнєві уміння і навички.

При загальному зростанні інтересу до проблем розвитку зв'язного мовлення та логічного мислення малодослідженим методичним питанням залишається проблема способів вираження причинно-наслідкових зв'язків у мовленні учнів початкових класів. Справа в тому, що найбільше можливостей для розкриття логічної послідовності є у текстах типу «міркування», які довго вважалися занадто складним завданням для молодших школярів, а тому пропедевтична робота з розвитку умінь виражати причинно-наслідкові зв'язки у початковій школі на проводилася.

Мета статті полягає в обґрунтуванні та наданні методичних рекомендацій щодо формування умінь вираження причинно-наслідкових зв'язків у мовленні учнів початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Міркування, передусім, є найвищою мовленнєвою одиницею надфразового рівня – функціонально-смісловим типом монологічного мовлення, цілісним висловлюванням, на рівні якого найсуттєвіше виявляється єдність мови, мислення та мовлення. Як функціонально-смісловий тип мовлення міркування виконує роль повідомлення. Маючи сталі логіко-сміслові й структурні мовні параметри, воно набуває значення типу монологічного висловлювання або типу мовлення. Найважливішою мовною ознакою міркування є наявність причинно-наслідкових зв'язків та засобів їх вираження, а також особливості вступної фрази.

У логіці під міркуваннями розуміють «послідовний ряд суджень стосовно якогось питання, наслідком чого є відповідь на поставлене в ньому запитання» [2, с.65]. Крім цього, міркування як логічна категорія «реалізується у формі ланцюга умовиводів на певну тему, викладених у послідовній формі, або як процедура обґрунтування певного висловлювання» [2, с.65]

Основою міркування є логічне мислення, тому воно неодноразово розглядалось у психології як складна мовленнєво-мислительна діяльність (М.І.Жинкін, О.В.Запорожець, О.О.Леонт'єв, В.О.Фільта та ін.) У психолінгвістичній науці доведено, що існує зв'язок між логічними категоріями (поняття, судження) й мовними одиницями (слово, словосполучення, речення). Так поняття співвідноситься зі словом чи словосполученням, судження – з реченням. Проте на цьому рівні взаємозв'язок між мислительними процесами й мовними засобами вираження не закінчується. Властивість дитячого мислення – фіксувати об'єктивно існуючі зв'язки й виокремлювати взаємопов'язані явища дійсності на рівні більш високому, ніж судження (на надфразовому рівні – у відповідних мовних структурах). Це відкриває для дитини нові можливості оволодіння вищим ступенем структурної системності мови порівняно з реченням – міркуванням, що є одним із функціонально-сміслових типів зв'язного мовлення. Зв'язок між мовою і мисленням на рівні односміслових типів мовлення, тобто на надфразовому рівні, здійснюється найбільш повно й ефективно. Водночас у психолінгвістиці встановлено: «чим вищий рівень організації, тим міцніший зв'язок між мовними і мислительними категоріями» [3, с.54].

У методиці міркування визначають як функціонально-смісловий тип зв'язного монологічного мовлення (Л.П.Федоренко, Г.О.Фомічова), функціонально-смісловий тип зв'язного висловлювання (М.С.Вашуленко, А.Г.Галєтова), жанр учнівського твору (Е.Богомолова).

Спостереження вчених за сформованими до початку навчання в школі мовленнєвими навичками показали, що діти здатні будувати міркування на

інтуїтивному рівні без спеціально організованого навчання, наслідуючи дорослих.

Результати практичних досліджень Л.М.Бутивщенко дають змогу зробити висновок про низький рівень розвитку операцій групування, диференціації та абстрагування в мисленні молодших школярів. Ці розумові дії, на думку дослідниці, «розвиваються лише наприкінці початкового навчання» [1, с.12].

Проблемні ситуації, що виникають у процесі навчальної діяльності, відомі дослідники дитячого мислення Г.С.Костюк та Г.О.Балл характеризують як мовно-мислительні задачі. На думку вчених, розв'язування задач адекватно висловлювати думку “...сприяє активному усвідомленню недоліків свого мовлення, отже, кращому оволодінню мовною нормою, свідоме й аналітичне ставлення мовця до процесу вираження думки в мовленні впливає і на саме мислення” [4, с.50].

Спираючись на подані вище визначення проблемної ситуації, можна припустити, що постановка проблеми є першим етапом побудови міркування, добір аргументів до поданого твердження, перевірка їх істинності та переконливості визначають етап висування гіпотез, а формулювання висновку з міркування, перевірка його відповідності тезі та доказам, контроль досягнення мети висловлювання ілюструють етап перевірки результатів у процесі складання міркувань.

У сучасній дидактиці підкреслюється важлива роль використання прийому доведення під час засвоєння навчального матеріалу. В.Ф.Паламарчук, О.Я.Савченко зазначають, що застосування доведень сприяє інтенсифікації розумового розвитку молодших школярів: учні навчаються виконувати мислительні операції та дії, необхідні для розв'язання різноманітних пізнавальних завдань, виділяти причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки, узагальнювати, аналізувати. Навички аргументувати свою думку розвивають контролюючу функцію мислення та привчають до логічної побудови міркувань.

Як один з методів дослідження та пояснення навчального матеріалу, прийом доведення використовується на всіх заняттях шкільного циклу. Але, за

результатами досліджень Д.Г.Бутко, Т.В.Косми, В.Ф.Паламарчук, О.Я.Савченко, на уроках з різних предметів аргументація має свої специфічні риси.

Логічна організація тексту-міркування передбачає використання основних форм вираження думки, чітке відображення причинно-наслідкових зв'язків, додержання логічних законів у процесі побудови висловлювання. До основних належать логічні закони тотожності, суперечності, вилученого третього, достатньої підстави. Знання та розуміння цих законів є основою логічності мислення. Тому практичне ознайомлення з ними молодших школярів вважаємо необхідною умовою формування умінь вираження причинно-наслідкових зв'язків у мовленні.

З погляду формальної логіки міркування поєднує в собі різні форми вираження думки: поняття, судження, умовивід, доведення. Відомі дослідники О.А.Івін, Ю.А.Петров та ін. зазначають, що «оперування цими категоріями є необхідною умовою доказовості та обґрунтованості мислення»[2, с. 24].

Основною складовою частиною міркування є доведення чи спростування думки. Доведення тлумачиться О.А.Івіним як «процедура встановлення істинності деякого твердження шляхом проведення інших тверджень, істинність яких уже відома і з яких з необхідністю випливає перше» [2, с. 154].

Змістове членування доведення передбачає наявність трьох компонентів: тези, аргументів та демонстрації. Необхідно розглянути кожну структурну частину доведення, оскільки логічне членування тексту-міркування передбачає наявність цих частин як суттєвої умови змістового доведення.

Так, тезою називається твердження, що «обґрунтовується в процесі доведення» [2, с. 12]. Відповідно до логічних вимог теза доведення має бути чітко визначена за змістом та ясно сформульована; не може змінюватися під час доведення; за тезу може слугувати тільки положення, істинність якого в даному разі потребує обґрунтування.

Аргументами прийнято вважати такі істинні судження, за допомогою яких доводиться істинність тези. Логікою визначене коло суджень, що можуть бути аргументами в процесі доведення. До них належать: судження про вірогідно

відомі факти, наукові визначення понять та закони науки, аксіоми та постулати, факти, раніше доведені положення. Крім наведених різновидів доказів, існують судження умовно переконливі, що можуть використовуватися в логічно ненормованому тексті. До таких положень належать свідчення авторитетних осіб, дані власного досвіду тощо.

За нашими спостереженнями, подібні докази молодші школярі часто використовують у власних міркуваннях, оскільки логічно обґрунтовані факти чи наукові визначення понять ще невідомі чи недоступні їхньому мисленню.

Формулювання чітких правил використання тез та аргументів зумовлене прагненням уникнути хибності наслідків у процесі міркування, адже помилки при побудові доведень найчастіше стосуються оформлення твердження та доказів.

До найпоширеніших логічних помилок у процесі складання міркувань належать: підміна тези, нечітке її формулювання, помилкове розуміння причинності, хибність суджень, що виступають у ролі аргументів, коло в доведенні (дібрані аргументи за своїм змістом рівнозначні висунутій тезі чи логічно випливають з неї), необґрунтований висновок.

Мовне оформлення тексту типу міркування також має важливе значення.

Висновок. Таким чином, з метою розвитку в молодших школярів умінь і навичок орієнтуватися в причинно-наслідкових зв'язках, що є основою будь-якого доведення, доцільно ознайомлювати їх за допомогою пам'яток дій із розумовими прийомами, які використовуються під час визначення причини чи наслідку певного явища. Ознайомлення школярів з найпоширенішими логічними помилками та відпрацювання прийомів їх виправлення допоможуть підвищити якість учнівських текстів та запобігти багатьом недолікам.

Вивчення науково-теоретичних основ проблеми формування умінь вираження причинно-наслідкових зв'язків у мовленні учнів початкових класів, необхідних під час складання висловлювання типу міркування, дає змогу визначити **перспективи подальших досліджень**. Основними з них є розробка

методики формування вмінь і навичок будувати стилістично диференційовані твори-міркування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутивщенко Л. М. Особливості розвитку розумових операцій у молодших школярів у процесі навчання: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук / Л. М. Бутивщенко. – Київ, 2011. – 20 с.
2. Івін О.А. Логіка. – К.: Артк, 1996. – 232 с.
3. Калмикова Л.О. Психологія мовлення і психолінгвістика / Л.О.Калмикова, І.М.Лапшина, Н.В.Харченко. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 325с.
4. Костюк Г. С. Категория задачи и ее значение для психолого-педагогических исследований / Г. С. Костюк, Г. А. Балл // Вопр. психологии. – 1977. – № 3. – С. 12–23.
5. Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 1-4 класи – К.: «Освіта», 2012. – 390 с.

Мельничук Ю.Ю.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ В РЕЧИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье проанализированы и описаны способы выражения причинно-следственных связей и даны методические рекомендации по формированию умений строить тексты-рассуждения учащимися начальных классов.

Ключевые слова: развитие связной речи, причинно-следственные связи, тексты-рассуждения, законы логики, учащиеся начальных классов.

Melnichuk Y.Y.

WAYS OF EXPRESSING OF CAUSE-AND-EFFECT RELATIONS IN THE SPEECH OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article analyzes and describes ways of expressing cause-and-effect relations and there are methodological recommendations about forming skills to compose reasoning texts by primary school pupils.

Keywords: development of coherent speech, cause-and-effect relations, reasoning texts, logical laws, primary school pupils.